

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ՉԱՎԵՆ ՏԵՐ-ԵՂԻԱՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԿՔՍՈՐԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1916-1918)

Բանալի բառեր՝ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության լուծարում, Բաղդադ, Մոսուլի գրավում, Մեծ Բրիտանիայի պատերազմի նախարարություն, անգլիական զորահրամանատարություն, հայ գաղթականներ, Բաղդադի երկաթուղի, Մուզրոսի զինադադար, համաներում:

Երիտթուրքական իշխանություններին՝ Հայոց ցեղասպանության իրագործումից զատ, Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայությանը հասցված ծանրագույն հարվածներից մեկը Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության լուծարումն էր: 1916 թ. օգոստոսին օսմանյան իշխանությունները որոշեցին չեղարկել 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրությունը և դադարեցնել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի գործունեությունը¹: Բնաջնջման ենթակա հայ մտավորականության մեջ երիտթուրքերը կարևորում էին հայ հոգևոր դասի վերացումը, ինչը հետևողականորեն իրականացրին նախ Արևմտյան Հայաստանի, ապա ամբողջ կայսրության տարածքում:

1916 թ. օգոստոսի 22-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ջավեն Տեր-եղիայանը, հոգեբանական ծանր կացության մեջ գտնվելով, ստիպված եղավ իր եղբոր ու նրա դստեր հետ հեռանալ Կ. Պոլսից և թուրք ոստիկանների ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկնել դեպի Բաղդադ, որտեղ նա եղել էր շուրջ 26 տարի առաջ²: Հատկանշական է, որ հայոց պատրիարքին Բաղդադ աքսորելու վերաբերյալ երիտթուրքական իշխանությունների կայացրած որոշումը խիստ ան-

¹ St' u Takvim-i Vekayi, nr. 2611, 28 Temmuz 1332 (10 Ağustos 1916):
² St' u BOA. DH. EUM. 2 Şb. nr. 31/61: Սույն հոդվածում հիշատակվող այս և մյուս օսմաներեն արխիվային փաստաթղթերը պահպանվում են Թուրքիայի Օսմանյան վարչապետական արխիվում:

հանգստացնում էր անձամբ Ջավեն պատրիարքին, քանի որ վերջինս գրեթե վստահ էր, որ ինքն էլ կարժանանար իր հայրենակիցների ճակատագրին. «Ուր-քան ալ այս մասին ապահովիչ խօսքերը ինձի կը հասնէին, սակայն ես Պոլիսէն մեկնիլ կը պատրաստուէի դէպի մահ դիմելու համոզումով: Կը խորհէի թէ Թուրք կառավարութիւնը հարիւր հազարաւոր հայ մահացնելէ վերջ զիս ինչո՞ւ պիտի վարանէր»³:

Մեծ դժվարութիւններով անցնելով մի շարք քաղաքներով և գյուղերով Ջավեն սրբազանը ականատես եղավ խոշոր ավերածութիւնների և մարդկային զգալի կորուստների: Արևմտյան Հայաստանից բռնութեամբ տեղահանված հայութեան հավաքակազմներից մեկը համարվող Հալեպի նահանգի Մեսքենե քաղաքում՝ Եփրատ գետի ափին, նա իր աչքով տեսավ, թե ինչպես էր «բարբարոս Թուրքը՝ իր երկիրին ազն ըլլալու սահմանաժամ եւ անոր համ ու հոտ տուող տարրը՝ Հայը բնաջնջած էր, անոր արիւնը եւ արցունքը խառնելով Եփրատի ջուրերուն, Երզնկայէն, Քէմախէն, Ակնէն եւ Խարբերդէն վար մինչեւ այս անապատները»⁴: Այստեղ ապաստանած հայ գաղթականներից մեկը, հանկարծ նկատելով սրբազանին, մոտեցավ նրան և աղաղակեց. «Allah'a şükür, bir Ermeni gördüm ki sürgün değildir» (Թուրքերեն՝ «Փա՛ռք Աստծո, մի հայ տեսա, որ աքսորված չէ»)՝: Իսկ Համամից Զիարաթ ճանապարհ ընկնելիս հայ գաղթականներն այնպես էին շուրջկալել պատրիարքին տանող կառքը, փորձելով մոտենալ նրան և համբուրել նրա ձեռքը, որ, այդ տեսարանից ազդված, Ջավեն սրբազանը բռով արծաթյա դրամներ նետեց խեղճ տարագրյալների կողմը⁵:

Նույն թվականի սեպտեմբերի 26-ին Ջավեն սրբազանը հասավ Բաղդադ, որտեղ մնաց հինգ ամիս⁶: Ամբողջ ժամանակը նա անցկացրեց տանը՝ խուսափելով ավելորդ անգամ թուրքական ոստիկանության տեսազաշտում հայտնվելուց, քանի որ նրա տունը հեռվից հսկում էր մի թուրք ոստիկան: Միայն մեկ անգամ նա հանդիպեց Բաղդադի կուսակալ Ալի Սուլատ բեյի հետ՝ հայտնելով կառավարության կողմից տրվելիք թոշակի մասին:

1917 թ. փետրվարի 24-ին Քուլթի գրավումից հետո անգլիական բանակը

³ **Ջավեն Արֆեպա.**, Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գանիրէ, 1947, էջ 202:

⁴ Նույն տեղում, էջ 209:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 210:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 220-225:

շարժվեց դեպի Բաղդադ: Կառավարության ջանքերով քաղաքի բնակչությունն աստիճաբար փոխադրվեց Մոսուլ: Թուրքական իշխանությունների որոշմամբ՝ մարտի 2-ին Զավեն սրբազանը նույնպես իր եղբոր դստեր՝ Վարդանուշի հետ թուրք ոստիկանի ուղեկցությամբ Բաղդադից ճանապարհ ընկավ դեպի Մոսուլ: Շուտով պարզ դարձավ, որ մարտի 11-ին անգլիական զորքը գրավել է Բաղդադը:

Մոսուլում Զավեն սրբազանը արժանացավ քաղաքի կուսակալ Հայդար բեյի և ոստիկանապետ Մեհմեդ հալիդի սիրալիր ընդունելությանը: Սակայն իրավիճակը փոխվեց մեկ ամիս անց, երբ Հայդար բեյին վերոհիշյալ պաշտոնում փոխարինեց Բաղդադի կուսակալ Մեմտուհ բեյը, ով անմիջապես հրամայեց խիստ հսկողության տակ վերցնել նախկին պատրիարքի տունը:

Մոսուլի անշուք հյուղականներում իրենց գոյությունը հազիվ պահպանող բազմաթիվ հայ գաղթականներ էին հանգրվանել⁸: Գրեթե բոլոր փողոցները լցված էին հայ որբերով ու կանանցով, որոնք մուրացկանություն էին անում: «Տեսնելով որ Հայ մանուկներ եւ կիներ փողոցները կը պտտին եւ կը մուրան շատ նեղուեցայ, որովհետեւ Հայուն մուրալը շէի տեսած»⁹, – իր հուշագրության մեջ գրում է Զավեն Տեր-Եղիայանը: Թեև նա փորձում էր զերծ մնալ այդ ահասարսուռ տեսարաններից, սակայն միտքն ամբողջությամբ իր հայրենակից տարագրյալների հետ էր: Նա իր խնայած գումարով կարմիր հաստ կտոր գնեց և մուրացկան դարձած հայ երեխաների համար իր ձեռքով շապիկ ու վարտիք կարեց: Այդպիսով, մի քանի օրվա մեջ, Մոսուլի նեղլիկ փողոցները լցվեցին կարմրազգեստ հայ որբերով: Սակայն որպեսզի նրանք իրենց նույնագույն զգեստով չգրավեն տեղական իշխանությունների ուշադրությունը, սրբազանը հնարամտորեն զգեստների գույնն այնուհետև փոխեց կապույտի¹⁰:

Հատկանշական է, որ Զավեն սրբազանին օգնության ձեռք մեկնեցին անձամբ կաթողիկոս-պատրիարք¹¹ Սահակ Բ հապայանը՝ Երուսաղեմից նրան

⁸ Առավել մանրամասն տե՛ս Մ. Տեր Յակոբեան, *Իրաքահայ կեանքէն. Մոսուլ հասնող գաղթականութիւնը (1915-1918)՝ ընդելուզուած Գրիգոր աւագ քահանայ Տէր Յակոբեանի ինքնակենսագրութեամբ*, Կ. Ա., Պէլրոս, 1981:

⁹ Զավեն Արեւայ., *նշվ. աշխ.*, էջ 233:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Սահակ Բ հապայանը հայոց կաթողիկոս-պատրիարքի պաշտոնն էր զբաղեցնում այն բանից հետո, երբ երիթթուրական իշխանությունների 1916 թ. օգոստոսի 10-ի որոշմամբ Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունները, ինչպես նաև Սիսի և Աղթամարի (տվյալ դեպքում խոսքը Վասպուրականի թեմերի մասին է) կաթողիկոսությունները միավորվեցին:

ուղարկելով 500 թուրքական թղթադրամ¹², ինչպես նաև քաղաքի հակոբեիկյան և կաթոլիկ ասորիները, եզդիները և բազմաթիվ հայ անհատներ¹³:

Սովի և ծայրաստիճան թշվառության մատնված մեծաթիվ հայ գաղթականներն արաբների աջակցությամբ շուտով դիմեցին փախուստի՝ իրենց փրկությունը գտնելով անգլիական տիրապետության ներքո: Բաղդադի նախկին ոստիկանապետ, զորահրամանատար Մուհամմադ Խալիլ փաշան այս կապակցությամբ մեղադրանք էր հնչեցրել նախկին պատրիարքի հասցեին՝ հայտարարելով. «Յորչափ պատրիարքը հոս է, այս փախչողներու խումբերը պիտի չգադրին: Ինքն է ասոնք կազմակերպողը»¹⁴: Իր հերթին, Մոսուլի կուսակալ Մեմտուհ բեյը ներքին գործերի նախարարությանն ուղարկել էր մի պահանջագիր, որով հայտնում էր, թե «այլևս չի կարող հանդուրժել նախկին պատրիարքի ներկայությունն իր քաղաքում և մտադիր է նրան աքսորել Երուսաղեմ»¹⁵: Ըստ էության, ներքին գործերի նախարարությունն անհիմն էր համարել վերոհիշյալ բողոքագրերը և բացասական պատասխան էր տվել նահանգային իշխանություններին¹⁶: Ինչպես նշում է Զավեն պատրիարքն իր հուշագրության «Թրքական Մոսուլի մէջ» ենթագլխում, Մոսուլի կուսակալի իրական նպատակն էր նախկին պատրիարքին աքսորել դեպի Դեր Զոր¹⁷: Ներքին գործերի նախարարությանն ուղարկված հեռագրերից մեկից պարզ էր դառնում, որ Մեմտուհ բեյը, վախենալով, որ սրբազանը Դեր Զորի ճանապարհին «կդիմի փախուստի», խուսափել էր ավելորդ պատասխանատվությունից¹⁸: Մի առիթով նույնիսկ նա իր տանը ծառայող հայուհիներից մեկին խոստովանել էր, թե «այս Պատրիարքին միսը չկրցանք ուտել»¹⁹:

Հետագայում նույնպես բազմաթիվ բողոքներ հնչեցին Զավեն Տեր-եղիայանի հասցեին՝ նրան մեղադրելով ընդհանուր առմամբ «տարածաշրջանում տիրող խռովությունների մեջ»²⁰: Մասնավորապես, ներքին գործերի նախարարությանն ուղղված Մոսուլի կուսակալի հաղորդագրություններից պարզ էր

¹² Պալաֆեան Եպիսկ. Գ., Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրությունեն. Պեղինն դէպի Տէր Զոր, հ. Բ., Փարիզ, 1959, էջ 107:

¹³ Տե՛ս Զավեն Արֆեպոս., նշվ. աշխ., էջ 233-235, 237, 238, 240, 241:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 238:

¹⁵ BOA. DH.ŞFR. nr. 548/29. Հմմտ.՝ BOA. DH.ŞFR. nr. 578/9.

¹⁶ Տե՛ս BOA. DH.ŞFR. nr. 84/196.

¹⁷ Տե՛ս Զավեն Արֆեպոս., նշվ. աշխ., էջ 239, 240:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 238:

²⁰ R. E. Güllü, *Ermeni sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, **Ankara, 2015, s. 493.**

դառնում, որ նախկին պատրիարքն, իբրև թե, անմիջական մասնակցություն է ունեցել Բաղդադի երկաթուղում աշխատող հայերի փախուստի կազմակերպման մեջ, ինչն էլ հաճախ առիթ է եղել հայերի ձեռքով մուսուլմանների սպանության և վիրավորելու դեպքերի²¹: Հատկանշական է, որ Զավեն պատրիարքը դեռևս 1915 թ. օգոստոսին, երբ թուրքական կառավարության հրամանով Բաղդադի երկաթուղու տնօրինությունը հարկադրվեց իր հայ աշխատողներից 850 հոգու իրենց ընտանիքներով փոխադրել տերուսթյան հեռավոր տարածքներ, հայ ժողովրդի և անձամբ իր անունից շնորհակալություն հայտնեց Բաղդադի երկաթուղու ընկերության գլխավոր տնօրեն Գյունթերին՝ ի նպաստ հայ աշխատողների և նրանց ընտանիքների անվտանգությանն ուղղված միջամտության²²: Թերևս այդ «շնորհակալական նամակն» էր պատճառ հանդիսացել, որ Մոսուլի իշխանությունները կասկածի առնեն պատրիարքի մասնակցությունը Բաղդադի երկաթուղում աշխատող հայերի և նրանց ընտանիքների փախուստի կազմակերպմանը և անհիմն զրպարտություններ ուղղեն պատրիարքի անձին:

Մոսուլի վիլայեթի իշխանությունները համառորեն շարունակում էին դիմել ներքին գործերի նախարարությանը՝ առաջարկելով նախկին պատրիարքին աքսորել մեկ այլ վիլայեթ, սակայն կուսակալի անհիմն առաջարկները շարունակաբար մերժվում էին ներքին գործերի նախարարության կողմից: Զավեն պատրիարքը շարունակում էր մնալ Մոսուլում՝ օգտակար լինելով ինչպես հայ, այնպես էլ մուսուլման կարիքավոր գաղթականներին:

1918 թ. հուլիսի 3-ին սուլթան Մեհմեդ Հինգերորդ Ռեշադի մահվանից հետո գահ բարձրացավ Օսմանյան կայսրության վերջին սուլթանը՝ Մեհմեդ Վեցերորդ Վահդեթթինը, ում հրամանով հայտարարվեց քաղաքական հանցավորների համաներում: Լուրը ստանալուն պես, Մոսուլի կուսակալը դիմեց կենտրոնական իշխանություններին՝ պարզելու, թե արդյոք հայոց նախորդ պատրիար-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² Տե՛ս է. Մեյեր, Յ. Ա. Բերֆյան, *Հոենոսի և Արաքսի միջև. 900 տարվա գերմանա-հայկական հարաբերություններ*, Երևան, 2016, էջ 89: Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղում աշխատող հայերի մասին տե՛ս նաև Դորա Սաֆայանի՝ շվեյցարական արխիվներից հավաքած և գործերն ձեռագրերից վերձանած՝ Հայոց ցեղասպանության ակամատեսների՝ շվեյցարացի ամուսիններ Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթինների օրագրությունները՝ Գ. Սաֆայան, «Նրանց բշտում են անպատեներ...»: Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիններ Հայոց ցեղասպանության ակամատեսներ (1915-1918), Երևան, 2017:

քը նույնպես ենթակա՞ է ներման²³: Թեև ներքին գործերի նախարարության պատասխանը դրական եղավ, սակայն այդ մասին դեռևս որևէ պաշտոնական հաղորդագրություն չկար:

1918 թ. հոկտեմբերի կեսերին, երբ թուրքական բանակն աստիճանաբար սկսեց նահանջել անգլիացիների շեշտակի առաջխաղացումից, Մոսուլի հանձնումն անխուսափելի դարձավ: Նույն թվականի հոկտեմբերի 30-ին Հունաստանի Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում՝ անգլիական «Ագամեմնոն» հաժանավի վրա, Անտանտի երկրների և Օսմանյան կայսրության միջև զինադադար կնքվեց: Նոյեմբերի 6-ին անգլիական բանակին հաջողվեց վերջնականապես դուրս մղել թուրքական տարրը Մոսուլից և իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը:

Անգլիական բանակի կողմից Մոսուլի գրավումից հետո Ջավեն սրբազանն ակտիվորեն սկսեց զբաղվել Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հիմնականում Սղերդից ու Կարինից եկած և Մոսուլում ապաստան գտած հայ գաղթականության հարցերով: Շուտով Ջավեն սրբազանը ծանոթացավ քաղաքի կառավարիչ, գնդապետ Լիչմենի հետ, և այդ բարեկամական հարաբերությունները մեծապես նպաստեցին նրա ձեռնարկած գործին: Այդ հանդիպման ժամանակ Ջավեն սրբազանը գնդապետ Լիչմենին խնդրեց, որ նա «իր հոգածուծուծները տարածէ մեր տարագիր աղքատ ժողովուրդին վրայ եւս»²⁴: Ըստ այդմ, Ջավեն սրբազանն առաջարկեց քաղաքի ոստիկանական ուժերի օգնությամբ շուտափույթ կազմակերպել հայ որբերին և կանանց մուսուլմանների տներից հավաքելու և իր համայնքի հոգածության տակ առնելու գործը, նրանց կարիքները հոգալու համար հատկացնելու 2000 ռուբլի, 1 տոննա բուրդ և օրական 500 կիլոգրամ ցորեն²⁵: Գնդապետ Լիչմենն անձամբ խոստացավ կատարել նրա խնդրանքը և համապատասխան հրամանագրով տեղյակ պահել ոստիկանությանը²⁶: Դեկտեմբերի 10-ին Մոսուլում լույս տեսնող «Մուսուլ» պաշտոնաթերթում նրա հրահանգով տարածվեց մի հայտարարություն, որով «կը պատուիրուէր նահանգին ժողովուրդին որ իրենց քով անընդունելի կեր-

²³ Տե՛ս **Ջավեն Արֆեպու.**, նշվ. աշխ., էջ 241:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 247:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

պով Հայ կին, տղայ կամ աղջիկ ունեցողները իրեն յանձնեն»²⁷: Հատկանշական է, որ մինչև 1917 թ. վերջը Մոսուլում կարիքավոր գաղթականների թիվը հասնում էր շուրջ 1700-ի²⁸:

Դրանից զատ Զավեն սրբազանը նամակ գրեց Բաղդադի հայոց թեմի առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբյանին՝ նրան խնդրելով տեղափոխվել Մոսուլ և աջակցել հայ տարագրյալների փրկության գործին²⁹: Սակայն, ինչպես նշում է պատրիարքն իր հուշագրության մեջ, Մուշեղ եպիսկոպոսի «...ժամանումը օգտակար չեղաւ, եթէ ոչ վնասակար: Մուշեղ եպս. յախուռն քայլերով վէճի ու գայթակղութեան պատճառ եղաւ»³⁰: Ինդիրն այն է, որ երբ Մուշեղ եպիսկոպոսն էնեզեի շեյխ Ֆեհեդի արաբական աշիրեթից հայ աղջիկներին ու որբերին հավաքելու նպատակով դիմել էր գնդապետ Լիչմենի աջակցությանը, վերջինս բացասական պատասխան էր տվել՝ խուսափելով արաբական աշիրեթների հետ ավելորդ վիճաբանության մեջ մտնելուց³¹: Այս կապակցությամբ Մուշեղ եպիսկոպոսն իր «Դիտումներ եւ դատումներ» խորագրով օրագրության մեջ գրում է. «Անգղ. զինուորական կառավարութիւնը կը քաշուի խուզարկելէ արաբներու վրանները, նամէհրամի»³² և աւելի քաղաքական պատճառներով»³³:

Ահավասիկ, երբ Զավեն արքեպիսկոպոսն ու Մուշեղ եպիսկոպոսը Մոսուլում ապաստանած շուրջ 1500 հայ գաղթականներին տրվող օգնության ծավալները մեծացնելու միասնական խնդրագրով դիմեցին գնդապետ Լիչմենին, նա ստիպված եղավ հիշեցնել Մուշեղ եպիսկոպոսի՝ իրեն ուղղված բողոքագիրը և մերժել նրանց³⁴: Հստ երևույթին, նրանց միջև ծագած անախորժույթունները, հատկապես Մոսուլից Զավեն սրբազանի հեռանալուց հետո, պատճառ հանդիսացան, որպեսզի անգլիական բարձր զորահրամանատարութիւնը՝ ի դեմս գնդապետ Լիչմենի, դադարեցնի իր աջակցութիւնը Մոսուլի հայ գաղթականներին: Հատկանշական է Արսեն Հացագործյանի՝ Մուշեղ եպիսկոպոս Սե-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 254:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 249:

²⁹ Տե՛ս էջ 250:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 251:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 253:

³² Թուրքերէն «նամահրեմ» (nâmahrem) բառի աղավաղված տարբերակն է: Նկատի ունի չամուսնացած աղջիկներին:

³³ Մ. Սերոբեան, Դիտումներ եւ դատումներ (էջեր օրագրէս), Պէյրոս, 1932, էջ 115:

³⁴ Տե՛ս Զավեն Արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 251:

րորջանին տված բնութագիրը. «Շնորհիվ իր անթաքթ քաղաքականութեան ու անհատական գործերուն աւելի ևս բարդացուց գործերը... անհրաժեշտ է փոխարինել զայն աւելի կարող և հրիմյան հոգին կրող անձնագոհ հովիւով մը, մինչեւ որ վերջ գտնէ Միջագետքի Հայութեան բաբելոնեան տարագրութիւնը»³⁵:

Դեկտեմբերի 24-ին գնդապետ Լիչմենն առանձին հանդիպում ունեցավ Զավեն սրբազանի հետ՝ նրան հայտնելով, որ Մեծ Բրիտանիայի պատերազմի նախարարութիւնը ներքին գործերի նախարարութեան թույլտվութեամբ պարտավորվում էր ապահովել նախկին պատրիարքի վերադարձը Կ. Պոլիս³⁶: Ինչպէս հետագայում պարզ դարձավ, զինադադարը կնքվելուն պէս Կ. Պոլսի հայոց կաթողիկոսական-պատրիարքական փոխանորդութեան կողմից արդարադատութեան և դավանանքների նախարարութեանն էր ուղարկվել մի պահանջագիր, որով կոչ էր արվում շեղարկել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան և Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսութեան միացումը, վերահաստատել 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրութիւնը և վերականգնել Կ. Պոլսի նախկին հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի պատրիարքական լիազորութիւնները³⁷:

1918 թ. նոյեմբերի 11-ին ձևավորված Թեֆիկ փաշայի կառավարութեան առաջին քայլերից մեկը վերաբերում էր 1916 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան լուծարման վերաբերյալ կանոնագրի շեղարկմանը և 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրութեան վերահաստատմանը³⁸: Ընդ որում, թուրքական պաշտոնական շրջանակները պնդում էին, որ պատերազմի ընթացքում «հայերի հանդեպ անօրինականութիւն գործած անձինք կպատժվեն, հայերի հետ միասին մյուս փոքրամասնութիւնները ևս կներգրավվեն պետական կառավարման համակարգում, և այդպիսով սկիզբ կդրվի մերձեցման մի գործընթացի»³⁹:

Ահավաստիկ, որոշման ընդունումից հետո կառավարութիւնը պատրիարքի գտնվելու վայրը պարզելու նպատակով դիմեց Մեծ Բրիտանիայի պատերազմի նախարարութեանը⁴⁰: Վերջինիս աջակցութեամբ դեկտեմբերի 29-ին Զավեն սրբազանը Մոսկուից ճանապարհ ընկավ Կ. Պոլիս՝ ստանձնելու իր պատ-

³⁵ Ն. Մարգարյան, «Հայ գաղթականների վրանախաղախներն Իրաֆում 1918-1922 թթ.», Յեղասպանագիտական հանդես, № 2, Երևան, 2016, էջ 73:

³⁶ Տե՛ս Զավեն Արֆեպս., նշվ. աշխ., էջ 255:

³⁷ Sabah, İstanbul, 7 Kasım 1918.

³⁸ Güllü R. E., նշվ. աշխ., էջ 495:

³⁹ Çelik A., *Osmanlı'nın Ermeni'yle İmtihan – Mütakere Dönemi İstanbul Hükümetleri Ve Ermeniler*, İstanbul, 2011, s. 96.

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 258, 259:

րիարքական պարտականությունները:

Ամփոփելով նշենք, որ երիտթուրքական իշխանությունների կողմից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության վերացմամբ ոչ միայն խզվեց Ռուսական կայսրության հովանավորությամբ էջմիածնի կաթողիկոսության և արևելահայությունների միջամտությունն արևմտահայ կյանքին, այլև արմատախիլ արվեց արևմտահայության հոգևոր-մշակութային և քաղաքական կենտրոնը հանդիսացող Կ. Պոլսի կապը Հայոց ցեղասպանության հետևանքով իրենց ծննդավայրից կտրված հայ գաղթականների հետ: Այդուամենայնիվ, գաղտնիության պայմաններում, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ջանքերով և անձամբ Զավեն պատրիարքի անմիջական նախաձեռնությամբ՝ իրագործվեց արևմտահայ գաղթականների փրկության և նրանց խնամքի կազմակերպման գործը, որը շարունակվեց Մոսուլում, իսկ ավելի ուշ նաև՝ Կ. Պոլսում, զինադադարի կնքումից հետո: Հայոց ցեղասպանության տարիներին Զավեն պատրիարքին հաջողվեց որոշակի օգնություն հասցնել հայ գաղթականների խոշոր կայանատեղիներ հանդիսացող Քոնիա, Բուրսա, Դամասկոս, Երուսաղեմ և այլ քաղաքներ: Նրան մեծապես հաջողվեց նաև նպաստել Մոսուլում ապաստան գտած շուրջ 1700 կարոտյալ հայ որբերի և կանանց փրկության և խնամքի կազմակերպմանը:

SERGEY MANVELYAN

THE ACTIVITY OF THE ARMENIAN PATRIARCH OF
COSTANTINOPLE ARCHBISHOP ZAVEN TER-YEGHIAIAN DURING
HIS EXILE IN 1916-1918

Keywords:

British Ministry of War, abolition of the Armenian Patriarchate of Constantinople, Baghdad, occupation of Mosul, Armenian refugees, Baghdad railway, armistice of Mudros, amnesty.

In 1916, the Young Turks' government decided to cancel the Armenian National Constitution of 1863 and suspend the activities of the Armenian Patriarchate of Constantinople. The Patriarch of Constantinople Zaven Ter-Yeghiayan was exiled to Baghdad and then to Mosul. He was actively engaged in rescuing Armenian refugees, especially after the occupation of Mosul by the English army. He was

supported by the top military echelon and the governor of the city Col. Litchman. After the cease-fire signed on October 30, 1918, Archbishop Zaven Ter-Yeghiayan was also granted amnesty, and with the support of the British Ministry of War went back to Constantinople to regain his patriarchal responsibilities.

СЕРГЕЙ МАНВЕЛЯН

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОГО ПАТРИАРХА В
КОСТАНТИНОПОЛЕ АРХИЕПИСКОПА ЗАВЕНА ТЕР-ЕГИАЯНА
В ГОДЫ ССЫЛКИ (1916–1918)

Ключевые слова: Министерство войны Великобритании, ликвидация армянского патриархата Константинополя, Багдад, оккупация Мосула, военное командование Великобритании, армяне-беженцы, Багдадская железная дорога, Мудросское перемирие, амнистия.

В 1916 году правительство младотурок приняло решение отменить Армянскую Национальную конституцию 1863 года и приостановить деятельность Армянского Константинопольского Патриархата. Патриарх Завен Тер-Егияян был сослан в Багдад, а затем в Мосул. Он принимал активное участие в спасении армянских беженцев, особенно после оккупации Мосула английской армией, при поддержке высшего военного командования в лице губернатора города полковника Личмена. После перемирия, подписанного 30 октября 1918 года, архиепископ Завен Тер-Егияян также был амнистирован и при поддержке британского “Министерства войны” вернулся в Константинополь, чтобы восстановить свои патриаршие обязанности.